

(Onderstaand lemma zal opgenomen worden in het Vrijzinnig Handlexicon dat in voorbereiding is. Gaarne niet vermenigvuldigen of verspreiden: slechts voor gebruik van deelnemers aan het Open College "Postmodern Belijden. Augustinus voor vrijzinnigen", juni 2020, VU-Doopsgezind Seminarium.)

Deconstructie

God als vrijzinnige uitvinding

(Nb: Te lang! Inkorten en toegankelijker maken!)

Op het moment laten veel vrijzinnige theologen in Nederland, zich inspireren door "deconstructivistische" denkers van de religie met uit verschillende tradities. Veelal van oorsprong katholiek (Agamben, Vattimo, Caputo, Kearney, Keller), maar ook Grieks-orthodox (Manousakis) of vrijzinnig protestant (Gisel, De Vries) putten deze denkers van de religie op hun beurt weer uit de zogeheten post-structuralistische of postmoderne Frans filosofie (Derrida, Lyotard, Deleuze, Foucault). Het was echter Jacques Derrida die het "concept" *déconstruction* – overgens een gangbaar Frans woord – heeft gesmeed. Je kunt er een dubbel-beweging in beluisteren: niet alleen de destructie van bestaande opvattingen en denkstructuren, maar ook tegelijk het construeren ervan. In de deconstructie gaat het om het telkens zich vernieuwende denken dat het oude niet afschrijft, maar herschrijft. De deconstructieve denker, zegt men wel, "schrijft zich in" in tradities, visies, levensbeschouwingen, om die van binnenuit te deconstrueren en zo ook opnieuw uit te vinden. Ongetwijfeld heeft Derrida daarmee de Joodse methode van Bijbelleseren die vertrouwd was, omgezet in zijn filosofische reflectie: lezen en denken zijn, in die visie. Beiden gericht is op het creatieve proces van ontdekken en produceren van oneindig vele betekenissen die elk even zoveel tekens van verwondering en belofte zijn, namelijk dat levend denken mogelijk is en tot in oneindigheid zal blijven.

Misschien is de beste ingang tot het concept « deconstructie » het ermee verwante begrip "kritiek". Vrijzinnigheid is niet te begrijpen zonder dat het woordje "kritiek" aan bod komt. Kritiek op het dogma, op de traditie, op het autoritaire instituut. Historisch-kritische methode, godsdienstkritiek, sociale kritiek, en tenslotte "crisis". De vrijzinnigheid kritiseert wat af, gaat eigenlijk uit van wat je een permanente crisis van de religie en de cultuur kunt noemen, dat wil zeggen een situatie die op kantelen staat, die niet meer houdbaar is en daarom om een oordeel (Grieks: *krinein*), om het doorhakken van de knoop vraagt. Dit vrijzinnige criticisme is een kind van de Verlichting. Immers, in die cultuurperiode werd de vanzelfsprekende autoriteit van Openbaring en kerk doorbroken. En wel met een beroep op de Rede. De kwam *tegenover* het Geloof te staan. Niet alleen als de kritische instantie van waaruit het blinde geloof moest worden gecorrigeerd of afgewezen, maar ook, tegelijk, als het *criterium* waaraan het geloof zich te meten en op zijn beurt te gehoorzamen had. Met de kritiek komt het beeld van de rechtspraak op. De Rede is als een oordelende rechter, die het wetboek van het legitieme en juiste denken kent, en daarmee allerlei geloofsovertuigingen en meningen beoordeelt.

Maar, zo kun je de startvraag van de deconstructie formuleren: wie beoordeelt de rechter? Welk criterium hebben we om vast te stellen wat het criterium van de moderniteitskritiek behoort te zijn? Waar heeft de Rede haar criterium vandaan? Soms uit een of andere aan culturele context en historische situatie ontheven "boven-natuurlijke" sfeer? Maar dan zou de Rede zich, net als de religie, beroepen op een openbaring, op een gave van en door een elders dat immuun is voor elke kritiek. En zou de Rede dan nog het recht hebben om als rechter over geloof en mening op te treden? Deconstructie is in de eerste plaats een vorm van oprechte zelfkritiek, een kritiek van het door de Rede gehanteerde criterium. In de deconstructie onderwerpt de rechter zich aan

een diepgravend zelfonderzoek om te zien of hij zelf eigenlijk wel door de beugel kan. Als allereerste handelingskenmerk van het deconstructieve denken stel ik daarom het concept van “kritische auto-referentialiteit” voor: kritiek die zich terugbuigt over zichzelf.

We hebben nu slechts een eerste stap gezet op het parcours van de deconstructie. En daarmee benoem ik meteen al een tweede kenmerk: deconstructie *is* niet, deconstructie is een “gaan”, een parcours, een denkactiviteit. Niet een resultaat, hoogstens een “stijl van denken” waarvan je de stijleffecten alleen ontwaart wanneer je je op die denkweg begeeft. Deconstructie is *in motu*, in een voortdurende beweging en daarmee een levend gebeuren. Die notie geeft meteen al aan waarom deze stijl van denken belangrijk is voor de vrijzinnige theologie. Want het is één ding om niet- of anti-dogmatisch te zijn, het is iets anders om als niet-doctrinaire theologie dienstbaar te zijn aan een *levend* geloof. Anti-dogmatici zijn soms even star en halsstarrig, even wetend en betweterig als dogmatici. Een levend geloof vraagt om een levend denken. De deconstructie helpt daarbij.

Met deze twee kenmerken is nog steeds niet alles gezegd. Immers, de rechter mag dan uit nobele intenties van waarachtigheid en eerlijkheid voortdurend zijn eigen criteria kritisch onder de loep nemen, de vraag is *hoe* hij dat doet en kan doen? Vereist de kritiek van het criterium niet opnieuw een criterium dat op zijn beurt dan weer onder kritiek gesteld moet worden? Maar zo blijf je aan gang. Zo verval in wat in filosofentaal de *regressio ad infinitum* heet, een terugval tot in het oneindige, en dat is niet het oneindige van de “eeuwigheid” waar alles wat ooit was, is en zijn kan als het ware tegelijk in een niet voorbijgaand nu is verzameld en samengevat. Kritische zelfreferentialiteit mag dan een levend gebeuren zijn, het is wel een leven dat niet anders kan dan zichzelf uitputten. Zelfkritiek op zelfkritiek leidt tot relativisme, tot wat je met een verwijzing naar een term uit de fysica “intellectuele entropie” kunt noemen. Tot de teloorgang van de waarheid, de oplossing van het denken in scepsis en onverschilligheid. En daarmee komen we tegelijk een derde en een vierde kenmerk van het deconstructieve denken tegen. Enerzijds wordt de deconstructivist gedreven door een morele intentie: de rechter wil zo waarachtig mogelijk zijn en onderwerpt zich daarom aan zelfkritiek. Anderzijds leidt die zelfkritiek tot een uitputtend relativisme, omdat de rechter immers zal ontdekken dat de door hem gehanteerde criteria ooit bedacht zijn. Ze zijn geboren uit de toevalligheid van persoon, cultuur en geschiedenis. Het moreel lofwaardige streven naar absolute waarachtigheid leidt tot het intellectueel beter te vermijden relativisme. Het derde kenmerk van de deconstructie is dat het hier gaat om een *ethiek* van het denken. Het vierde dat het daarmee ook gaat om de worsteling met de “intellectuele entropie”. Op dat vierde kenmerk moet ik nog iets dieper ingaan.

Tussen het streven naar absolute oprechtheid en feitelijke uitputting bestaat een enorme theoretisch en praktische, maar ook existentiële en culturele spanning. Een spanning die kan breken en het risico van legitimatie- en motivatieverlies behelst. Als immers het “absolute” leidt tot “relativisme”, absolute waarachtigheid tot verval van de waarheid, dan is inderdaad het pad naar de hel geplaveid met nobele intenties. En dat is dan precies de historisme-val waarin het negentiende-eeuwse, liberaal modernisme was gestapt. Dat kan nooit de bedoeling van de waarachtigheidsintenties zijn geweest. Het kan nooit de bedoeling zijn van de moraal om de lat zo hoog te leggen dat de realisering ervan niet alleen onmogelijk is, maar zelfs het tegendeel van de oorspronkelijke intentie bewerkt. En dat brengt ons tot een betere formulering van het vierde kenmerk: de verantwoordelijkheid. Het streven naar waarachtigheid zonder verantwoordelijkheid is een onding. De deconstructief rechter moet ervoor waken de geloofsovertuigingen of de criteria die hij onder de hamer heeft niet vanuit een overspannen verwachting van oprechtheid totaal te vernietigen. Louter relativisme heeft niets van doen met “levend denken”. En dus ook niet met “levend geloven”. Het streven naar absolute intellectuele waarachtigheid doodt, genadelozer en kwellender – want het gaat om een oneindig entropisch doen sterven - dan de letter van de wet en de doctrine kunnen doden. De verantwoordelijkheid van de deconstructie is het levende denken te dienen, mogelijk te maken, en dat vanuit een zekere terughoudendheid ten opzichte van de eigen waarachtigheids- en zuiverheidsintenties.

Zelfkritiek, levend denken, waarachtigheid en verantwoordelijkheid: de “mogelijk-makende terughoudendheid” is het vijfde kenmerk. We moeten het nog nader onderzoeken. Tot nu toe is die terughoudendheid ingegeven door de inschatting van een pervers risico: al teveel zelfkritiek zou weleens de mogelijkheid van denken als zodanig, en dus ook van zelfkritisch denken kunnen vernietigen. Dat rekening houden met risico’s en mogelijke ongewenste gevolgen wordt in de ethiek consequentialisme genoemd. Het gaat om de inschatting van een mogelijk nefaste tendens. Maar hoe kan zo’n inschatting ooit een noodzakelijk en voldoende criterium zijn? Wanneer alleen verantwoordelijkheid voor de consequenties geldt, dan zouden de rechter, in zijn zelfkritiek, zich weleens ongemerkt op een *glijdende helling* kunnen bevinden. En dat is precies waarvan “de” orthodoxen “de” vrijzinnigen beschuldigen: dat ze wellicht onbedoeld en ongemerkt het kind van de religie met het badwater ervan weggooien. Het zelfkritische denken laat zich daarom niet alleen door de verantwoordelijkheid voor de eventuele zelfdestructie van het denken leiden, maar ook door een formeel principe dat de drijvende factor in de waarachtigheidsintentie was: het principe van interne coherentie. Oprecht denken vereist het vermijden van zelfcontradicties, kenmerkend voor de deontologische traditie van de plichtsethiek (Kant). Verantwoordelijk denken vereist het vermijden van zelfdestructie. Het formele principe van niet-tegensprakigheid en het materiële principe van voortdurende mogelijkheid houden elkaar in de ethiek van het deconstructie-denken in evenwicht. Dat zit achter de notie “mogelijk-makende terughoudendheid”, waarvoor we zowel in de filosofie als in de religie een eenvoudig, maar oneindig rijk woord gebruiken: wijsheid. Deconstructie is een vorm van wijsheid-beoefening en, tegelijk, van wijsheid-ontdekking.

Tot nu toe heb ik de deconstructie geschetst als een denk-ethiek. Door haar tussen waarachtigheid en verantwoordelijkheid te situeren heb ik ook haar dubbele *methodische* oriëntatie geschetst. De deconstructie oscilleert tussen deontologie en consequentialisme, tussen plicht (gij zult niet met uzelf in tegenspraak zijn) en realiteitsbesef (check uw intenties mogelijk zijn). Die dubbele oriëntatie als zodanig is misschien wel het hoofdkenmerk van de deconstructie. Ik vat haar, in navolging van Derrida, samen onder het kopje *double bind*. Die term is afkomstig uit de communicatietheorie en de psychologie (Watzlawick). “Geloof dat de genadige God je het geloof schenkt”, is een voorbeeld van een religieuze *double bind*. Ik krijg de opdracht te geloven, terwijl tegelijk gezegd wordt dat het geloof geen “werk” maar een genadegeschenk is. Hoe kan ik iets *moeten* doen, waartoe ik niet bij machte ben? Die *double bind* is letterlijk gekmakend. Je bent schuldig aan wat buiten je vermogen is! Plicht tot waarachtigheid en tegelijk verantwoordelijk voor de “intellectuele entropie” van het relativisme. Hoe kun je daarmee leven? Slechts op één manier: door de wijsheid. De wijsheid *affirmeert* de onoplosbaarheid van de spanning, de wijsheid accepteert de *onbeslisbaarheid* ervan. Immers, kies ik ervoor te geloven, dan geloof ik niet omdat het geloof mij geschonken wordt en daarmee geen object van keuze kan zijn. Geloof ik daarentegen, omdat, op een dag, mij het geloof geschonken is, dan is mijn geloof evenmin perfect, omdat het geen object van de plicht was. Of iemand gelooft, of jij zelf gelooft, dat kun je helemaal niet beslissen. Hier oordeelt de rechter niet, hier spreekt hij met wijsheid: leer te leven met de onbeslisbaarheid.

De *double bind* was het zesde kenmerk. Het beschrijft in feite de grondstructuur van het deconstructieve denken, die je een “productieve ellips” zou kunnen noemen. Telkens gaat het om de spanningsverhoudingen tussen tegengestelde polen. En, vanuit de ethiek van de deconstructie, om het uithouden van die spanning in plaats van de opheffing ervan. Der “productieve ellips” heeft een *chiastische* structuur. In formule: [zowel a als b; noch a, noch b]. Leggen we in de ethiek van het denken eenzijdig de nadruk op waarachtigheid (het criterium van de zuivere waarheid), dan verliezen we de realiteit (relativisme). Omgekeerd, leggen we eenzijdig de nadruk op verantwoordelijkheid (vermijding van relativisme als mogelijke consequentie), dan verliezen we de waarachtigheid (het waarheidscriterium). Dus moeten we noch het één, noch het ander het overwicht geven. Schaffen we beide af, dan is er van de ethiek van het denken geen sprake meer. Daarom moeten we, *hoewel en omdat het onmogelijk is*, zowel aan het één als tegelijk ook aan het ander gehoor proberen te geven. Dat betekent op het eerste gezicht de wijsheid van het compromis: ter wille van de motivatie van het denken – de

realiseerbaarheid ervan – doen we maar wat water bij de wijn van de waarachtigheid. Alleen, zo'n compromis doet weliswaar noch het één ten volle, noch het ander, maar vergeet dat het zowel aan het principe van waarachtigheid als aan het principe aan verantwoordelijkheid ten volle zou moeten gehoorzamen. De wijsheid kan ons doen besluiten een compromis, voorlopig, te accepteren, de waarheid eist echter van ons dat we die voorlopigheid nooit uit het oog (en het hart) verliezen. Wellicht hebben we bij het compromis iets gewonnen, namelijk we voorkomen het doden van het denken door over-benadrukking van één van de polen. Maar al gaat de geest niet dood, in het compromis kan ze weldegeelijk insluimeren. Het compromis is behaaglijk en comfortabel. De deconstructie produceert aan de avond van het denken de droom, maar laat in de ochtend van het denken de wekker weer rinkelen.

Tenslotte, als zevende kenmerk, noem ik de *différance*. Tot nog toe heb ik bewust de deconstructie geschetst als een denkethiek. Ik ben namelijk van overtuigd dat juist als denkethiek de deconstructie dienstbaar kan zijn aan de theologie, die niet alleen een beschrijving van geloofsinhouden (dogmatiek) of geloofsvooronderstelling (systematische theologie), maar eerst en vooral een geloofsethiek zou moeten zijn. Geloven is een doen dat aan de eigen intentie en motivatie te buiten gaat. Geloven is een vorm van *excessiviteit* (Gisel). Die geloofs- en denkethiek veronderstelt een grondhouding, die, wat mij betreft, de vrijzinnigheid van de toekomst mag kleuren. Het veronderstelt het respect, zo niet de *eerbied*, voor verschillen (differenties), in het Frans: *différence*. Natuurlijk sluit die grondhouding aan op de vrijzinnige traditie van tolerantie, zoals al door Locke verwoord. Tolerantie is en blijft noodzakelijk, maar is niet genoeg. Als ik de ander, die van mij verschilt tolereert, dan praat ik nog steeds vanuit de hoogte. Ik sta immers zijn verschillend-zijn met mij toe. Dat doe ik al door het verschil te verwoorden in termen die mij vertrouwd zijn. Zo kan iemand van een Moslim zeggen dat hij weliswaar niet in de triniteit gelooft, maar dan toch monotheïst is. Ik reduceer zijn geloof tot een mij vertrouwd concept. Door dat te doen, gebeurt er niets tussen beide partijen. De één tolereert de ander, zoals de ander de één, omdat beiden de ander ontvangen op eigen condities. Anders gezegd: het verschillende wordt, als verschil, herleid (gereduceerd) tot en gekaderd in het eigene. Er is sprake van een hiërarchische asymmetrie. Derrida verving de *e* in “différence” door een *a*. Daardoor krijgt het zelfstandig naamwoord plotseling een werkwoordelijke kleur. *Différance* betekent: er gebeurt iets tussen de verschillen, iets nieuws, onverwachts, excessiefs. En dat kan alleen wanneer niet de ene pool de onuitgesproken overhand op de andere heeft (en vice versa). Wanneer dus inderdaad het principe van *productieve ellips* wordt gerespecteerd. In het woord *différance* zit overigens een filosofisch these verborgen. We maken een verschil tussen *teken* (signifiant) en *betekenis* (signifié). Een teken kun je zien, trouwens zelfs als het een klank is (bijvoorbeeld door een geluidstrilling op een blad papier met ijzervijlsel te laten gaan). Willen we de zuivere betekenis van iets te weten komen, dan zouden we ons niet moeten laten afleiden door de tekens. Maar is dat mogelijk? Beelden, letters, klanken worden we via de zintuigen gewaar. En zoals elk mens anders in de wereld staat, met zijn lichaam en met zijn culturele bagage, zo vertroebelen de tekens de zuiverheid van de betekenis. Alleen, spreek je het woord *différance* uit, dan klinkt het niet anders dan *différence*. Je moet dus weldegeelijk naar de letters *kijken* om de betekenis ervan op het spoor te komen. Je kunt de materiële tekens niet uitwissen. Zuivere betekenissen bevinden zich voor mensen in een ontoegankelijk gebied. Je hebt dus altijd met twee zijden van de medaille van doen. De zuiverste waarheid moet altijd nog gezegd of geschreven. En visuele of auditieve tekens worden pas tot teken als we er ook een betekenis achter vermoeden, wanneer we ze als “spoor” zien. Je eken en betekenis, mening en waarheid, singulariteit en universaliteit wel onderscheiden, maar niet scheiden. Dat is waarschijnlijk de kortste definitie van de deconstructieve denkethiek: respect voor het feit dat alle onderscheidingen (en opposities) toch altijd nog onderling verbonden zijn, zonder dat ze tot elkaar herleid kunnen worden of beide herleid kunnen worden tot een hogere *dialectische eenheid* (Hegel). De grens die het één van het ander doet verschillen is poreus, en toch is er de grens. Zowel het één als het ander, noch het één, noch het ander.

Laat ik, ter afsluiting, een voorbeeld geven. Wanneer, de interreligieuze ontmoeting geen aanleiding geeft tot het bevragen van het zo vanzelfsprekende eigen geloofscriterium, is het nog maar de vraag of er überhaupt

van ontmoeting sprake geweest is. Neem bijvoorbeeld de claim van een zuiver monotheïsme: er is maar één God. Hoe is die eenheid te denken, wanneer ze in praktijk telkens benaderd wordt door heel verschillende subjecten? Dat zou dan betekenen dat die persoonlijke en historische verschillen tussen gelovigen niet wezenlijk zijn. Dat alleen het wezen, de “universele mens” die in ieder van ons schuilgaat, in een ware verhouding tot de ene god kan komen. Maar is dat dan niet een verschuiving van het probleem? Immers hoe komt ieder individu, vanuit zijn of haar specifieke gegevenheid, dan in relatie tot die universele, wezenlijke “ik”-heid? Hier komt een door alle religies gedeeld denk- en geloofsprobleem aan het licht: de verhouding tussen veelheid aan perspectieven en eenheid van het goddelijke. Alle religies schipperen met het probleem, waarbij de ene keer meer nadruk wordt gelegd op de eenheid – ten koste van de veelheid -, de andere aan de veelheid – ten koste van de eenheid. De ene keer wordt het probleem opgelost door bemiddelingen: eenheid van geloofsdoctrine en – confessie, eenheid van liturgische handelingen, eenheid van rituele kledij. En zelfs eenheid van de personen: alle wedergeborenen staan even naakt en onbeschreven, even gelijk, ten opzichte van de goddelijke Ene. De andere keer krijgt de veelheid aan godsverhoudingen ruimte, waardoor de eenheid van de Godsvoorstellingen en religieuze instituties in gevaar komt. Het blijft schipperen met compromissen, maar de erkenning daarvan is precies van geloven levend houdt. Het is de basis van wat “constructive theology” of theopoeisis heet: “God-speech as God-constructing” (Catherine Keller). Dat is wat in elke religie als *belofte* geldt: de mogelijkheid van het onmogelijke.

Chris Doude van Troostwijk

Literatuur

John D. Caputo *Truth. The Search for Wisdom in the Postmodern Age*. UK: Penguin random House, 2013.

Garry Gutting *Over God. Filosofen spreken zich uit over religieus geloof*. Amsterdam. AUP, 2017.

Catherine Keller

Erik Oger *Jacques Derrida*. Kapellen: Pelckmanns / Kok Agora, 1995.